

1. Бех І. Рефлексія в духовному саморозвитку особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2012. – № 1 (74). – С. 30–37.
2. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения / В. В. Давыдов. – М. : Педагогика, 1996. – 278 с.
3. Дж. Дьюї. Моральні принципи в освіті / Дж. Дьюї. – Л. : Освіта: Літопис: Центр гуманітарних досліджень ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 32 с.
4. Панов В. И. От развивающего обучения к развивающему образованию / В.И. Панов // Известия Российской академии образования, 2000. – № 2. – С. 60–69.
5. Петрович Ж. Соціально-виховне середовище / Ж. Петрович // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В.Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 855– 856.
6. Психологічна діагностика особливостей когнітивного розвитку молодших школярів в умовах інформаційного суспільства: [монографія] / С. А. Гончаренко, А. Й. Ваврик, Є. П. Верещак; за ред. С. А. Гончаренко, Л. О. Кондратенко. – К.-Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 228 с.
7. Семенова Р. О. Концептуальні основи побудови освітнього середовища для обдарованих дітей та молоді / Р. О. Семенова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / [за ред. С.Д. Максименка, Р.О. Семенової]. – Житомир : вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2012. – Т.6. : Психологія обдарованості. – Вип. 8. – С. 5–22.

The article accents the need to strengthen the requirements for the training, developing and education of the modern person; the essence, the basic characteristics and specifics of the developing educational environment and its importance in the formation of a pupil. The author defines the idea that a creating of a developing educational environment is not only a demand of the times, but the pressing need of every person, school, society, since only under such conditions a person has the opportunity to get an education of a good quality, self-realization, assert, act and work creatively.

Key words: *personality, education, developing educational environment, the development of a pupil, livelihoods, creativity.*

УДК 37.032 : 172.12
ББК 74.100.504

Любов Фуштей, Володимир Костів

ГРОМАДЯНСЬКА СПРЯМОВАНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК СИСТЕМНА ЯКІСТЬ “ДРУГОГО ПОРЯДКУ”

Досліджено сутність громадянської спрямованості особистості як системної якості другого порядку. Виділено космополітичну, патріотичну, націоналістичну та шовіністичну види громадянської спрямованості особи. Показано взаємозв'язок спрямованості у системі громадянської культури та інших культур особистості. Розроблено методика дослідження рівня громадянської спрямованості особистості. Проаналізовано результати громадянської спрямованості дітей старшого підліткового віку.

Ключові слова: *спрямованість особистості, громадянська спрямованість особи, види громадянської спрямованості, методика дослідження громадянської спрямованості особистості, результати громадянської спрямованості старших підлітків.*

Постановка проблеми. В умовах незалежної України надзвичайно важливим є врахування зумовленості результатів особистісного становлення, розвитку окремих складових загальної культури людини культурно-історичними, національними традиціями, єдністю національних і загальнолюдських цінностей, втілення загальнолюдського в національному. Увесь досвід розвитку національної системи

освіти й виховання в зарубіжних державах переконливо свідчить про те, що дотримання закономірних зв'язків, які об'єктивно існують між внутрішнім світом особистості, її свідомістю, рідною культурою, національною духовністю, забезпечує успіх у розвитку і вихованні зростаючих поколінь, їхньої національної свідомості й самосвідомості.

Розбудова громадянського суспільства в Україні щоразу більше набуває актуальності в стратегії сучасної української освіти. Смуга складних та суперечливих трансформацій, які охопили економічні, соціально-політичні, духовно-моральні підвалини соціального життя в українському суспільстві ставить перед нами важливе завдання – врахування наявних у суспільстві кризових явищ в організації соціально-виховної роботи на сучасному етапі розвитку держави. Оскільки рівень громадянської культури людини відіграє основну роль у становленні державності та постає важливим критерієм визначення цивілізованості суспільства в світі, проблема формування громадянської спрямованості особистості потребує нового осмислення в теорії і практиці освітньої системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічній і педагогічній науці переважно сформовані уявлення, що спрямованістю особистості є світогляд, ціннісні орієнтації, переконання, віра, диспозиції. Цілісний аналіз поняття “спрямованість” подає М. Боришевський, аналізуючи зарубіжні та вітчизняні його визначення [2]. На основі проведеного ним аналізу різних дефініцій, вчений синтезує вклад різних дослідників у розуміння сутності спрямованості: С. Рубінштейн розглядає її як “ієрархію потреб та інтересів”; О. Леонтьєв пов'язує цей феномен з “особистісним смислом”; Д. Узнадзе вбачає у спрямованості спосіб прояву настановлення як “цілісного стану суб'єкта”, його цілісної спрямованості у певному напрямі, на певну активність, схильність, готовність до діяльності, що має метою задоволення актуальної потреби; В. Мясіщев виокремлює в ній такі характеристики як “синтетична та динамічна єдність суб'єкта і об'єкта, свідоме ставлення людини до середовища і самої себе”; К. Платонов пропонує розглядати спрямованість як соціально зумовлений “вищий рівень особистості”, що включає бажання, інтереси, схильності, прагнення, ідеали, переконання, світогляд; Б. Ломов вбачає у спрямованості “системоутворюючу” властивість особистості, що визначає її склад, в якому виражаються цілі, задля яких діє особистість, її мотиви, її суб'єктивні ставлення до різних явищ дійсності, вся система її характеристик; Л. Божович вважає, що спрямованість особистості утворює “наявність стійких домінуючих мотивів поведінки та діяльності дитини”; подібним чином В. Ядов стверджує, що спрямованість виступає “єдиним механізмом мотивації”, що забезпечує доцільне управління поведінкою особистості, її саморегуляцію; К. Абульханова-Славська вважає, що в структурі спрямованості найбільш виразно виявляється соціальна зорієнтованість людського існування, яка детермінується: 1) співвідношенням між власними (індивідуальними) потребами і потребами тієї спільноти людей, до якої індивід належить, та потребами суспільства загалом; 2) співвідношенням потреб у засобах існування та засобах розвитку; 3) співвідношенням мотивів, спрямованих на виробництво та споживання [2, с. 14–15].

І, врешті, М. Боришевський підсумовує своє бачення спрямованості особистості на прикладі її громадянської спрямованості: громадянську спрямованість особистості як її домінуюче ставлення до соціальних явищ, варто відносити до вищого соціально-психологічного рівня внутрішньо зумовленої суспільної активності, яка регулює вибір змісту й спрямованості поведінки та діяльності;

завдяки спрямованості, заснованій на смисловій єдності системи найважливіших життєвих програм, особистість стає здатною протистояти випадковим впливам соціального оточення, оволодіває такою важливою характеристикою як стійкість, відносна автономність, через які постає справжнім суб'єктом, творцем власного життя, своєї завжди неповторної долі [2, с. 25]. Таке бачення вченим сутності громадянської спрямованості дуже близько сприймається в контексті культурно-синергетичної моделі формування базової культури особистості.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У розробленій нами цілісній моделі структури окремої культури особистості в єдності її трьох підсистем [7] спрямованість виділяється системною якістю “другого порядку”, яка в центрі трьох кіл знаходиться у крайньому, найбільш віддаленому від центра колі. У зв'язку з таким розташуванням ця системна властивість є найбільш піддатливою для аналізу стороннього ока дослідника, психолога, вчителя, іншої особи, котрі ведуть спостереження за поведінкою конкретної людини у різних видах її життєдіяльності й самореалізації.

Тому й не дивно, наприклад, що в сфері темпераментальних відношень і темпераментальних реакцій (*темпераментальної* культури) особистості (дослідження Л. Тимків) найпершою досить детально досліджена *екстравертна / інтровертна* спрямованість (Г. Айзенк, А. Аугустінавічюте, В. Білоус, К. Брігс, І. Майерс, В. Мерлін, Е. Фромм, К. Юнг та ін.) темпераментальної діяльності особистості – її *холеричний* та *сангвінічний* (екстравертна спрямованість) чи *флегматичний* і *меланхолійний* (інтровертна спрямованість) типи реагування у дихотомії процесів *збудження / гальмування*.

Аналогічним чином досить ретельно досліджені егоїстично-індивідуалістична та суспільно-колективістична спрямованість *моральної* культури особистості (І. Бех, Л. Божович, З. Васильєва, Т. Коннікова, В. Костів, А. Зосімовський та ін.), у спектрі яких виділяється *егоїст* (крайня спрямованість всередину), *індивідуаліст* і *колективіст* (поміrkований варіанти) та *альтруїст* (крайня спрямованість назовні, на інших), налаштованість у дихотомії прояву *добра – зла* в моральній поведінці особистості [8].

Такими ж видами спрямованості у *креативній* культурі особистості виділяються *наддивергентна, дивергентна, конвергентна та наддивергентна* спрямованість прояву креативної діяльності особи з позиції антиномій *новизни / рутини* (дослідження В. Костіва); у релігійній культурі людини – *теїстична* чи *атеїстична* спрямованість релігійних учинків та релігійних якостей особистості у зіставленні вчинкової діяльності з позицій *віри та невіри* (дослідження І. Паласевич, В. Костіва); в *адаптивній* культурі особистості – *акомодативна* чи *асимілятивна* спрямованість: адаптаційні (*акомодация*), або перетворювальні (*асиміляція*) тенденції (дослідження Л. Тимків); у *сексуальній* культурі – *еротично-платонічна, ерекційно-лубрикаційна, еякулятивно-оргазмна, оргазмно-екстазна* спрямованості сексуальних якостей і сексуальних реакцій-ставлень з позиції дихотомії *насолоди / огиди*.

Отже, спрямованість особистості характеризує самоорганізаційний рух у системі відповідних антиномій і в кожній окремій культурі вона має своє специфічне забарвлення, що визначається певними процесами інтеріоризації та екстеріоризації зовнішніх та внутрішніх впливів.

Головною метою цієї роботи є аналіз громадянської спрямованості особистості в світлі сучасних наукових підходів, можливості використання теоретичних і методичних розробок у процесі формування громадянської культури особистості.

Виклад основного матеріалу. У цьому контексті розглянемо одне з головних положень культурологічно-синергетичної моделі розвитку загальної культури особистості – ідею балансу громадянської спрямованості поведінки (за аналогією з моральними, політичними вчинками тощо) людини. В аналізованій нами коловій моделі громадянської культури особи [4] спрямованість особистості проявляється через процеси інтеріоризації та екстеріоризації зовнішнього середовища і внутрішньої сутності особистості, через постійне взаємопроникнення, засвоєння зовнішнього у внутрішнє і, навпаки, постійне втручання, експансію у зовнішній світ, перетворення внутрішнього у зовнішнє. Ззовні розташовується космополітична, за нею, ближче до центра – патріотична спрямованість, далі, ще ближче – націоналістична, і найближче до центру/ядра – шовіністична спрямованість громадянських дій-ставлень, громадянських відношень-ставлень і громадянських якостей особистості.

Від народження й першопочатків розвитку дитини з'являються “природні” почуття любові й прив'язаності до рідної оселі, рідних місць, що виникають внаслідок взаємодії особи й середовища, взаємовпливу оточення, соціального середовища та свідомості людини.

Не пов'язуючи ці почуття з біологічними задатками людини (хоча з кінця ХХ століття генетики з першими успіхами в розкритті коду гена показують 30–60 % передачі по спадковості більшості з якостей людини), зазначимо, що окремі архетипи несвідомого формування патріотичної налаштованості функціонують завжди. Це проявляється в автентичній прив'язаності до місця проживання (села, міста, області, країни загалом); в успадкованих звичаях, традиціях, обрядах і шанобливому, поважному ставленні до цих історичних засад минулого; у святих родинних (кревних, кровноспоріднених) відчуттях і гордості за приналежність до свого роду, етносу, народу; в турботі про найкраще облаштування свого житла, побуту, в активному, творчому примноженні соціальних та культурних багатств родини, рідної вулиці, села/міста, краю, країни; зміцненні власної й родинної гідності, честі й вірності, збереженні пам'яті поколінь, громадянської відповідальності за історичну долю вітчизни.

Так само як відбувається задоволення і правильне формування біологічних, соціально-економічних і духовних потреб особистості людини, становлення її світогляду тощо, з першопочатковим утвердженням і домінуванням свого природного, індивідуалістично-егоїстичного поступово індивідуальне зміщується в бік соціального, суспільно-колективістичного. Це проявляється тільки тоді, коли й наскільки якісно, швидко й ефективно забезпечуються умови (суспільні, домашні тощо) для задоволення й формування тих самих індивідуальних потреб, світоглядних настанов, ціннісних переконань, функціонування смислово-мотиваційної сфери, що соціалізує особистість, “олюднює” її індивідуалістичну природу. Прикладом цього є первинне задоволення дитячої потреби в емоційному контакті з матір'ю, яке робить її захищеною, впевненою, проникливішою, комунікабельною, експансивнішою, відкритою, емпатійною, добрішою, соціально-дієвою. Така особистість поступово відзначатиметься суспільно-колективістичною спрямованістю своїх інтересів і вчинків аж до альтруїстичного самозречення заради інтересів інших, досягнення Божого ідеалу – діяльності заради вселюдського добра.

Яскравим прикладом у зіставленні патріотичного (індивідуалістично-егоїстичного) і загальнолюдського (суспільно-колективістичного) виступає могутність націй, які спочатку ставлять у центр усього свої інтереси. Це добре зауважив М. Євшан: “Думаючи про світ, про його лад, ми тим самим виключаємо себе в щось

окреме, мимоволі кладемо в центр всіх його справ”. І далі: “Кожда нація кладе себе в центрі, від себе робить залежним весь хід і розвиток світової історії. Поляки зробили себе “Христом народів”. Росіяни* “народом-богоносцем” і сказали собі, що їх ціла історія нічого не обходить, оскільки не обертається довкола їх справ” [5, с. 105]). На його думку, українці, які хотіли показати свою власну “історичну свідомість” і сміялися з таких “екстравагантій націоналізму”, поглумилися над власною “народною душею”. І тому “не хочачи бути першими, ми стали послідніми, зійшли до ролі прихвостнів, не здібних до власної ініціативи. Наші світла давно погасли, тому так темно на тій дорозі, якою ми пустилися тепер йти; запалити свічку, то значить “зрадити себе”, тому вершок нашої політичної мудрости – “прокрадатися”. Але се можливо тільки так довго, як довго нас ніхто в темноті не “застукав”, не приголомшив не знати коли і як. Тоді й покінчена наша історична місія “прокращання” [5, с. 105].

Цікаво, що подібні ідеї висували і його сучасники. Зокрема, російський філософ і педагог В. Гессен наводить думку Ж.-Ж. Руссо: “Як завдання морального утворення окремої особистості полягає в збереженні особистістю через сприйняття нею зовнішньої культури своєї самобутності і волі, своєї безпосередності й цілісності, точно так само і завдання утворення народу полягає в тому, щоб тиск зовнішньої культури не переважив вільної самобутності його творчих устремлінь і не зруйнував його внутрішньої цілісності” [3, с. 338]. Цю думку Руссо щодо особистості окремої людини Й.-Г. Фіхте застосовує до колективної особистості народу. Для нього воля, цілісність, самобутність стосовно зовнішньої культури є основними властивостями нації як такої. Народ, що втратив їх, перестає бути нацією в справжньому смислі цього слова. За Фіхте, не в протиставленні “свого” людському сила німецького народу. Навпаки, його справді національний характер полягає саме в тому, що все загальнолюдське він уміє робити “своїм”. Вільна і творча робота його над вселюдськими цінностями творить з нього націю, так само як особистість, як ми знаємо, твориться через творче тяжіння її до надособистісних цінностей.

Національне утворення, таким чином, збігається для С. Гессена з утворенням особистості й волі в людині. Це є не що інше, як моральне утворення народу. Тільки утворення особистості й волі окремої людини здатне зберегти й усталити самобутність народу в цілому, його волю стосовно культури і його шляхетну здатність запалюватися ентузіазмом для служіння загальнолюдським цілям, що і складає характерні властивості нації як такої. Тільки творча робота з наднаціональними завданнями культури може включити дійсне покоління народу як індивідуальну ланку в ту вічну і стійку низку поколінь, що складає націю, охоплюючи як минулі, так і майбутні покоління народу [3, с. 339].

Вирішуючи проблему того, що національне утворення є не особливим, а природним стилем усякого справжнього утворення, С. Гессен аналізує протилежні погляди детермінізму та індетермінізму, космополітизму та націоналізму [3, с. 339–341]. Космополіти прагнуть до загальнолюдського, національні обмеження для них – суть тільки тимчасові перегородки, що будуть і повинні бути згодом зняті братерством усіх людей. Протилежна теза націоналізму, навпаки, цілком аналогічна індетермінізму. На думку С. Гессена, націоналізм вважає, що абстрактне поняття людства занадто беззмістовне, щоб ми могли керуватися ним у своїх діях:

* У тлумаченні М. Євшана – “москалі”.

допомагати всім і служити всім означає нікому не допомагати; усяка боротьба і дія повинні виходити з конкретних завдань, додаватися до певних людей.

Подібні погляди (С. Гессена, М. Федюшки-Євшана та інших) засвідчують, і це абсолютно точно підтверджується положеннями нашої концептуальної моделі розвитку базової культури особистості про баланс індивідуалістично-егоїстичної та суспільно-колективістичної спрямованості, про те, що спочатку має домінувати вузькоегоїстичний інтерес. Разом із перериванням природного зв'язку матері з дитиною, зав'язуванням пуповини і першим криком немовляти в дитини домінує все егоїстичне: “Рятуйте! Я з'явилась на світ. Задовольняйте мене!”. Тому кожна дитина від початкового цілковитого *егоїзму*, поступово переходячи через етапи прояву *егоїстичної* та *індивідуалістичної спрямованості* своїх учинків, підходить до *колективістичних* або навіть і до *альтруїстичних* проявів своєї моральної поведінки. Так само і становлення національного почуття кожного народу чи окремих його представників передбачає домінування спочатку свого природного, шовіністичного (за аналогом егоїстичного у моральній культурі) у вияві громадянської поведінки кожної особистості, усієї громади, а загалом й усього народу, і вже пізніше з'являється збалансування націоналістичних (націоналістичної спрямованості – наприклад місцевого патріотизму) чи патріотичних інтересів (патріотичної спрямованості – наприклад, державницького патріотизму) із вселюдськими цілями та інтересами – космополітичною спрямованістю.

Серединною основою громадянської спрямованості людини виступає *патріотично-націоналістична* спрямованість. О. Картунов зазначає: “Надзвичайно важливо, щоб націоналізм не перетворився на ідола, не був предметом обожнювання, поклоніння й жертвоприношення. Але так само важливо, щоб націоналізм не видавався за кровожерливого монстра, джерело й уособлення зла і нещастя. Термін “націоналізм” не повинен сприйматись як найвища оцінка чи найбільша похвала, але він має перестати вживатись як негативний стереотип, ярлик, лайливе слово або страховище” [6, с. 744].

Не випадково, на думку представників критичного підходу (критичного етнополітичного мислення) до трактування поняття “націоналізм” (Н. Гехард, Г. Дейвіс, О. Картунов, Т. Нерні, Дж. Сорос, У. Сульцбах та ін.), цей термін має стати нейтральним. Зокрема, Г. Дейвіс так розмірковує: “Зрештою, націоналізм можна вважати або добрим, або злим, або ні добрим, ні злим, або і добрим, і злим водночас”, а тому, на його думку, було б більш доцільним вважати націоналізм нейтральним явищем. Н. Гехард використовує цей термін у нейтральному сенсі: “націоналізм не означає ні негативний феномен, ні “революційний”, в розумінні позитивний” [6].

Як і в інших складових загальної культури людини (будь-яких: у темпераментальній, адаптивній, креативній, моральній, естетичній, фізичній, політичній тощо), категорія “спрямованість” у громадянській культурі також не має нести оціночного судження. Однією з принципів відмінностей у концептуальній моделі громадянської культури особистості є “заперечення ціннісних критеріїв і орієнтацій, притаманних позитивному, негативному та дуалістичному підходам”. О. Картунов зазначає стосовно використання поняття “націоналізм”: “Цей термін має стати нейтральним, таким, як, скажімо, “ядерна енергія”, яку можна використати і на благо (атомні електростанції, криголами тощо), і на зло (Хіросіма і Нагасакі), а невміле чи недбале поводження з нею може призвести до катастрофи (Чорнобиль)” [6, с. 744].

Погоджуючись із цими положеннями, охарактеризуємо чотири види громадянської спрямованості: шовіністичну*, націоналістичну*, патріотичну*, космополітичну*.

Повний варіант спрямованості громадянських дій-ставлень і громадянських якостей особистості виглядає таким чином:

- *шовіністична* спрямованість (шовінізм великодержавницький представників панівної нації; панівній нації є що втрачати, тому її представники агресивно ставляться до інших членів громади, етносів, націй); у запропонованій вище коловій моделі – це спрямованість найближче до центру (ядра); у моральній культурі такий рівень відповідає *егоїстичній* спрямованості особи;
- *націоналістична* спрямованість особистості (націоналізм місцевий, територіальний; тут проявляється іноді й шовіністичне, нетерпиме ставлення до інших націй, народностей, членів громади з боку містечкової (“князівської”) панівної верхівки, якій також є що втрачати, тому вона діє за принципом “розподіляй і володарюй”, маніпулюючи іноді патріотичними почуттями з метою втілення своїх шовіністичних інтересів, позицій, і патріотичне протестне ставлення до нації панівної з боку пригнобленої нації – в імперських країнах); спрямованість у коловій моделі ближче до середини (після шовіністичної); у моральній культурі це відповідає *індивідуалістичній* спрямованості суб’єкта;
- *націонал-патріотична* спрямованість (націоналізм і патріотизм місцевий і патріотизм державницький); серединний варіант спрямованості у коловій моделі (це територіальний патріотизм, ідентифікується з рідним краєм – місцевістю, ландшафтом, кліматом тощо в поєднанні з державницьким, етнічним патріотизмом); особа, яка не любить свою рідну домівку, свій рідний край – свою батьківську вітчизну, ніколи не буде любити й обстоювати інтереси Вітчизни-країни; у моральній культурі це відповідає *індивідуалістично-колективістичній* спрямованості суб’єкта;

* Шовінізм – своєрідна проекція “своїх” цінностей на “чужі”, цінностей “своєї громади” на “чужу громаду” (пор. присл.: “Своя сорочка ближче до тіла”), сформованість стереотипів, суспільної думки в душі ворожнечі до “чужих” етносів, народів; проповідь національної виключності одних націй і цькування інших, що перетворюється в розпалювання ворожнечі між народами й країнами, у відповідне насильство; найчастіше шовіністичні настрої в теорії і практиці властиві панівним верхам – представникам країн-імперій чи країн, штучно об’єднаних у результаті імперіалістичних воєн, хитрої дипломатичної політики тощо на противагу природним об’єднанням країн, зацікавлених у своєму національно-державницькому, суспільно-політичному та соціально-економічному процвітанні в умовах добровільно поєднаних співтовариств, союзів.

* Націоналізм – це визнання цінностей нації, національної культури, національних інтересів, прагнення нації, національної еліти до досягнення основної ідеї – створення національної держави та відстоювання і захист інтересів її громадян; у багатьох ситуаціях патріотичні прояви націоналіста переходять у проповідь зверхності національних інтересів над соціальними, проголошення національної нетерпимості, розпалювання національної ворожнечі, у цьому випадку проявляються дві форми – великодержавний шовінізм панівної нації і місцевий націоналізм пригнобленої нації.

* Патріотизм – любов до батьківщини, до свого народу, відповідальність за долю вітчизни, готовність служити її інтересам. Патріот – людина, яка любить свою батьківщину, йде на подвиг за неї, віддана своєму народові, його найкращим демократичним традиціям. Розрізняють три різновиди патріотизму: 1) етнічний патріотизм ґрунтується на почутті власної причетності до свого етносу, його мови, культури й історії; 2) територіальний патріотизм ідентифікується з певною місцевістю, ландшафтом, кліматом; 3) державний патріотизм як головна мета виховання в дітей державницького, громадянського світогляду [Енциклопедія освіти, 2008, 633].

* Космополітизм – теорія, що пропонує байдуже ставлення до вітчизни і свого народу, обстоює необхідність заміни національного громадянства світовим. Космополіт – громадянин світу, прихильник космополітизму. Людина позбавлена почуття патріотизму, відірвана від інтересів своєї батьківщини, чужа своєму народові.

- *патріотична* спрямованість (державницький патріотизм, ідентифікується, в основному, з країною, державою); спрямованість у колі назовні; у моральній культурі це відповідає *колективістичній* спрямованості особи;
- *космополітична* спрямованість громадянських дійствлень і громадянських якостей особистості (ігнорування патріотичного ставлення до вітчизни і свого народу, обстоювання заміни національного громадянства світовим); найбільша спрямованість у коловій моделі назовні; у моральній культурі такий варіант відповідає *альтруїстичній* спрямованості особи.

Звичайно, істина завжди знаходиться посередині. Тому *патріотично-націоналістична спрямованість* найкраще відображає сутність громадянської спрямованості особистості. Як зазначає В. Ткаченко в енциклопедичній статті про патріотизм, це такий “суспільний моральний принцип діяльного ставлення до свого народу, що віддзеркалює національну гордість і любов до вітчизни, громадянську відповідальність за її долю, а також емоційне підпорядкування особистістю свого життя спільним національним інтересам і виявляється в готовності служити Батьківщині й захищати її від ворогів”.

Він виділяє декілька його характерних проявів: 1) один із перших обов’язків і найпочесніших почуттів, те, чим патріот віддячує державі за те, що вона робить для нього, а держава для сучасної людини є сукупністю громадянських інституцій, від яких людина отримує безпеку та умови для досягнення благополуччя; 2) прагнення культивувати в собі почуття, волю й життєві настанови в руслі патріотичної самосвідомості, творчо стверджувати в собі духовне життя свого народу – сприйняти українську мову й історію, українську державність і правосвідомість, українське світосприймання, пісню, літературу й соціонормативну культуру як свої власні; 3) встановлення на ділі взаємодії й духовної спільності народу – об’єктивної духовної єдності всупереч відходу з життя поодиноких суб’єктів та зміні поколінь; 4) любов до Батьківщини об’єднується з вірою в неї, з переконанням щодо її покликання, з упевненістю у її грядущому розквіті; вірити в Батьківщину може той, хто живе нею, разом з нею і заради неї, хто поєднав з Україною джерела своєї творчої волі й свого духовного самопочуття; 5) любити свій народ і вірити в нього не означає закривати очі на його слабкості, недосконалість, а можливо й вади; 6) національна гордість не повинна вироджуватися в тупу зарозумілість, примітивні лестощі і нерозсудливе навіювання народу манії величі; 7) критика патріота – любовна, стурбована, животворяща, виховна, творча навіть тоді, коли вона гнівна; 8) за таких умов ми всі – одне ціле, всі набутки нашої батьківщини є єдиними для всіх нас і духовна самотність людини відходить на задній план, поступаючись місцем національному єднанню та єдності” [9, с. 633].

Отже, блок громадянської спрямованості особистості – ще один крок до знаходження людиною своєї природної сфери громадянського самовизначення. Громадянська спрямованість особистості передбачає в своєму векторі: 1) вузькоєгоїстичну, шовіністичну спрямованість (у запропонованій вище коловій моделі вона направлена повністю всередину, на явища свого власного суб’єктивного світу, своєї громади), відповідно, таку людину називаємо “шовініст”; 2) націоналістичну спрямованість (націоналіст); і 3) патріотичну спрямованість (патріот) як нейтральні види громадянської спрямованості, серединним її варіантом є націонал-патріотична спрямованість (націонал-патріот); 4) космополітичну спрямованість громадянських дійствлень і громадянських якостей (спрямованість у колі на світ зовнішніх об’єктів – космополіт).

Така космополітична, патріотична, націоналістична чи шовіністична спрямованість громадянських дій, у свою чергу, пронизує всі інтегративні властивості особистості на рівні першої підсистеми (ціннісно-сміслової регуляції поведінки) та другої підсистеми (громадянських відносин і громадянських якостей), що й забезпечує в цілісному їх взаємозв'язку появу та розвиток системної властивості – *загальної громадянської культури особистості*.

Ще раз підкреслимо, що такий процес здійснення окремого громадянського вчинку якраз не повинен характеризуватися спрощено через сукупність послідовних дій в окремому циклі громадянської поведінки (від потрапляння особи в проблемну ситуацію до вчинення громадянської дії-ставлення). Взаємозв'язки тут є настільки складними, що однозначної поведінки навіть у типових ситуаціях часто не можна очікувати. У кожному конкретному випадку необхідно враховувати десятки, а то й сотні детермінантних чинників, одні з яких можуть домінувати саме тут і тепер, інші ж зіграють певну роль в інших ситуаціях.

Необхідно зазначити, що такий цикл громадянських вчинків учнівської молоді здійснюється відповідно до вікових особливостей розвитку дитини та її індивідуального досвіду громадянських відносин. Науковці підкреслюють значущість саме перших кроків у такому громадянському становленні. Зокрема, І. Бех стверджує: “Уперше прийняте суб'єктом і реалізоване у вчинку довільне... рішення має відіграти в його духовному світогляді визначальну роль. Адже це є, власне, момент творення нової добродійної за спрямуванням психічної сутності, що надалі визначатиме його внутрішню позицію щодо світу людей і світу речей у цілому” [1].

Для реалізації цих теоретичних положень нами розроблено комплекс дослідницьких методик, серед яких важливим є тест “Громадянська спрямованість особистості” (автори В. Костів, Т. Конопада, Т. Маланюк), спрямований на визначення громадянської спрямованості особистості (методика адаптована для дітей старшого підліткового віку). Тест-опитувальник містить 92 питання, з яких 12 питань спрямовано на виявлення правдивості. Тест визначає рівень спрямованості громадянської культури особистості (космополітичну, патріотичну, націоналістичну, шовіністичну). Він побудований на основі системно-синергетичного підходу, дає змогу вирахувати пропорційну співгармонійність рівня сформованості у школярів усіх чотирьох видів їхньої громадянсько-патріотичної спрямованості. Процедура групового чи індивідуального тестування нескладна, звична для професійного практичного психолога. Результати обстежень дають змогу виявляти як співгармонійність усіх чотирьох видів громадянської спрямованості в конкретного респондента, так і типологізувати отримані дані у відповідні групи з метою диференціації та індивідуалізації громадянсько-патріотичного виховання та самовиховання, самовдосконалення учнівської молоді.

Для діагностики рівня сформованості інтегративних якостей громадянської культури особистості використовується *експрес-методика “Кваліметричний профіль”* (автори В. Костів, Н. Дерев'яно, І. Дудій, Т. Конопада, Т. Маланюк; комп'ютерний варіант і забезпечення – Л. Зазуляк, А. Типчук). Розроблені опитувальники цієї методики дають змогу визначати співгармонійність виділених якостей на рівні трьох підсистем: 1) моделі громадянсько-патріотичної поведінки особистості (умовна назва “Опитувальник МП (моделі поведінки)”); 2) системної властивості другого порядку – спрямованості громадянсько-патріотичної поведінки (умовна назва “Опитувальник СФ (системна функція)”); 3) системних якостей “першого порядку”, що виступають водночас соціальними якостями “другого

порядку” – громадянсько-патріотичних якостей (умовна назва “Опитувальник ГЯ (громадянсько-патріотичні якості)”); 4) соціальних якостей першого порядку – громадянських відносин особистості (умовна назва “Опитувальник ГВ (громадянські відносини)”)). За ними також можна підрахувати загальний коефіцієнт співгармонійності громадянсько-патріотичних якостей у наведеній цілісній системі, що дає змогу встановити загальний профіль громадянської культури особистості.

Використання цього комплексу дослідницьких методик пройшло апробацію у загальноосвітніх школах Івано-Франківщини різними дослідниками. За результатами дослідження виділено 15 типологічних груп підлітків із різними рівнями сформованості громадянської спрямованості особи. Отримані результати показують (зокрема, в дослідженнях Т. Конопади і Т. Маланюка), що найбільше учнів перебуває в десятій, сьомій, дев’ятій, тринадцятій та чотирнадцятій типологічних групах, в яких немає різко вираженої домінантної спрямованості одного з видів громадянської спрямованості, фактично у них спостерігається яскрава вираженість одного типу спрямованості (як правило, це патріотична спрямованість) із середньою вираженістю двох типів (шовіністичної та націоналістичної спрямованості та слабкою вираженістю одного типу (наприклад, космополітична спрямованість)).

Результати зафіксованої домінантної чи яскраво вираженої відповідної громадянсько-патріотичної спрямованості досліджуваних підлітків засвідчують, що найбільше учнів (більше третини з усіх обстежених) знаходиться в групі з патріотичною спрямованістю: 7 клас (129 дітей із 140) – 31,31%, 8 клас (всі 147 учнів) – 35, 68, 9 клас (136 учнів із 179) – 33, 01%. Тоді як група учнів із націоналістичною спрямованістю складає: 7 клас – 6,79%, 8 клас – 9,22%, 9 клас – 8,99%, із шовіністичною спрямованістю: 7 клас – 3,16%, 8 клас – 3,40%, 9 клас – 3,15%, із космополітичною спрямованістю: 7 клас – 1,45%, 8 клас – 1,94%, 9 клас – 1,94%. Тобто в групі підлітків із націонал-патріотичною спрямованістю перебуває 38,1% семикласників, 34,9% восьмикласників і 32% дев’ятикласників, що приблизно в 6–8 разів більше, ніж у групі з крайніми проявами – шовіністичною та космополітичною спрямованістю громадянсько-патріотичної вихованості особистості підлітка.

Дослідження показало, що переважна більшість учнів має значне вираження патріотичної та націоналістичної спрямованості громадянсько-патріотичної вихованості особистості.

Результати дослідження показали, що кожен учень, за коефіцієнтами співгармонійності всіх 25 патріотичних якостей та відповідними патріотичними відносинами, профілем “моделі поведінки” та “системної функції” мав можливість отримати обґрунтовану консультацію стосовно майбутнього включення у відповідні види громадянських відносин, вибору адекватної моделі поведінки на даному етапі своєї життєдіяльності та цілеспрямованої корекції своїх громадянсько-патріотичних вчинків.

Підсумовуючи отримані результати, Т. Маланюк у своєму дослідженні змальовує загальний профіль громадянсько-патріотичної вихованості О.З. Його характеризує: 1) висока здатність здійснювати патріотичні дії, пов’язані з усвідомленням потреби ситуації, випадку, поєднання своїх інтересів із можливістю задовольнити громадські потреби; 2) усвідомлення норм і суспільних вимог до патріотичної поведінки для досягнення найвищої справедливості серед учнів класу; вміння ставити громадянсько-патріотичні цілі й досягати їх виконання, не зупиняючись на досягнутому, зіставлення національно-патріотичних переконань зі

своїми діями; дотримання у громадсько-патріотичних діях-ставленнях взірців “значущих інших” у їхній патріотичній досконалості, творче застосування зразків громадянсько-патріотичної поведінки; чітке дотримання громадянсько-патріотичного обов’язку в наслідуванні й передачі обрядових дій і народних традицій у процесі реалізації окремих громадянсько-патріотичних справ; формування самооцінки своїх патріотичних дій-ставлень на основі справедливого зіставлення своїх громадсько-патріотичних учинків з оцінкою їх із боку вчителів та учнів класу; 3) висока міра включення в ситуативні громадянсько-патріотичні дії-ставлення, які сприяли високому рівню сформованості його громадянсько-патріотичних якостей – національної самосвідомості, національної одномовності, національної гордості, збереження родоводу й честі родини, міжнаціональної толерантності, прихильності до вселюдських цінностей, поваги національних традицій, громадянсько-патріотичної відповідальності, громадянсько-патріотичного обов’язку, громадянсько-патріотичної активності.

Аналізуючи результати цих досліджень, необхідно зазначити про широту отриманих даних. Зокрема, зіставляючи їх разом, можна звертати увагу досліджуваного О.З. на ті об’єктивні сторони його громадянсько-патріотичних якостей, які нададуть змогу йому проявити себе в різних видах громадсько-патріотичної діяльності, а також аналізувати ті аспекти нижчих результатів, над якими необхідно попрацювати, займаючись самовдосконаленням, включаючись у відповідні види громадянсько-патріотичних відносин із метою досягнення співгармонійності громадянсько-патріотичних якостей. Для підлітка О.З. такими перспективами є корегування сфери громадянсько-патріотичної поведінки, включення у відносини, які даватимуть можливість розвивати свої націонал-патріотичні якості, такі як демократичність, державна патріотичність, державницький оптимізм, вірність справі національного державотворення.

Висновки і пропозиції. Таким чином, спрямованість виступає системною якістю другого (більш вищого) порядку, пронизує всі інтегративні якості особистості – складові окремої культури особи на рівні першої – третьої підсистем і є безпосередньою ланкою взаємозв’язку особи з її оточенням. Розроблені нами методики дають можливість діагностувати не тільки сферу громадянської спрямованості особистості, будувати певний типологічний профіль громадянської культури школяра, але й використовувати ці результати для прогнозування процесу громадянсько-патріотичного виховання як окремої особистості, так і учнів класу, школи, регіону, країни. У цьому вбачаємо перспективу подальшої реалізації розробленої нами системно-синергетичної моделі формування громадянської культури особистості.

1. Бех І. Вчинок у морально-духовному розвитку особистості / І. Бех // Почат. шк. – 2004. – № 6. – С. 1–5.
2. Боришевський М. Розвиток громадянської спрямованості особистості / М. Боришевський, Т. Яблонська, В. Антоненко та ін. ; за заг. ред. М. Боришевського. – К., 2007. – 186 с.
3. Гессен С. Основы педагогики: Введение в прикладную философию : учеб. пособие для вузов / С. Гессен ; отв. ред. и сост. П. Алексеев. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 448 с.
4. Дерев’яно В. Формування громадянської культури особистості школяра: навч.-метод. посіб / Н. Дерев’яно, В. Костів ; за ред. В. Костіва. – К. : ТОВ “Праймдрук”, 2011. – 352 с.
5. Євшан М. Національне виховання / М. Євшан // Галичина: Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 1997. – № 1. – С. 103–109.

6. Картунов О. Націоналізм (критичний підхід) / О. Картунов // Мала енциклопедія державознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; редкол. : Ю. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 744–745.
7. Костів В. Методологічні засади формування базової культури особистості / В. Костів // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ, 2002. – Вип. 3. – С. 3–18.
8. Костів В. Моральна культура особистості школяра : монографія / В. Костів. – Івано-Франківськ : Видавець “Підприємець Костів В.В.”, 2008. – 320 с.
9. Ткаченко В. Патріотизм / В. Ткаченко // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 633–634.

The article deals with the idea of civic orientation of the individual as a second order system. The cosmopolitan, patriotic, nationalistic and chauvinistic kinds of civic orientation of the individual are highlighted. The relationship between orientation in the system of civic culture and other cultures of a person is revealed. The methods of study of civic orientation of the individual are designed. The results of civic orientation of adolescents are analyzed.

Key words: *orientation of the individual, civic orientation of a person, types of civic orientation, research methodology of the individual civic orientation, the results of the civil orientation of older teens.*